

Г. М. КОЛЕСНИК
«І ПОЗИЧАЄШ ТУЮ МОВУ...»

В історії української літературної мови мовно-поетична творчість П. Тичини посідає особливе місце як творчість поета з яскраво виявленим нахилом до активного словотворення.

Ще у 20-і роки П. Тичині, як і іншим поетам революційно-романтичного і реалістичного спрямування — В. Сосюрі, В. Чумакові, М. Бажану, незважаючи на їх різностильовість, було властиве «намагання якнайповніше відбивати (нехай різними методами й прийомами) мовну дійсність з її бурхливим словотворенням і знаходити засоби для розширення стилістичних і структурних меж писемної мови, використовуючи як літературні, так і розмовні та фольклорні джерела»¹.

З ім'ям Тичини справедливо пов'язується значне розширення і збагачення лексико-стилістичних можливостей поетичного жанру української літературної мови у повоєнну добу. «Слово як основний наш матеріал творчості, — писав поет, — мусить бути завше свіжим, освіженим і молодим. Таким воно може бути лише тоді, якщо додержано буде трьох моментів: коли воно взяте безпосередньо від землі, від народу; коли воно відповідає величі своєї епохи; і, нарешті, коли воно внаслідок відцвітання старого створюється як нове, як неологізм»².

Тичина-новатор передусім був новатором у мові, у ставленні до слова. Свої поетичні неологізми створював поет за українськими лексичними моделями, користуючись словотворчими засобами сучасної української літературної та живої народно-розмовної мови. Переважна більшість Тичининих неологізмів — це яскраві, повнозвучні, естетично довершені й вагомі слова, позначені виразною самобутньою індивідуальністю поета — мислителя і творця.

«Буває ще категорія неологізмів, — відзначав М. Т. Рильський, — так би мовити, індивідуальних, які можуть увійти в широкий ужиток, можуть і не увійти, — а проте на своєму місці виконують свою поетичну функцію. Тичининське «опромінити» можна занотувати у інших поетів, а чудесне «розпрозоритись» («розпрозорились озера») поки що, здається, залишається власністю Тичини.

Весна, весна! Яка блакить,
Який кругом прозор!
Садами ходить брунькоцвіт,
А в небі — злотозор.

Тільки безнадійний педант міг би протестувати проти цих новотворів, хоч вони й не мають, а може, і не матимуть широкого літературного обігу»³.

Наведений, такий характерний для П. Тичини, хрестоматійний зразок неологізмів належить до раннього, початкового періоду творчості поета (вірш-переспів з Баратинського «Весна», з якого взято строфу, датується 1921 роком). Тут можна вбачати ще певну самоцільну гру красивостями, які, щоправда, тематично умотивовані.

Такими аж надто індивідуальними, але не менше, а ще більше умотивованими й необхідними є дієслівні утворення зрілого П. Тичини: *духотворитися*, *тучити*, *намогучити*, які міцно вмонтовані у зміст твору, надають йому особливої сили й могутності:

До природи — як я ставлюсь?
Не як пантеїст молюся,
не в речах *духотворюся*, —
а грозою переплавлюсь,
сталлю блиску насталюся!

¹ «Курс історії української літературної мови», т. II, К., 1961.

² П. Тичина, Квітни, мово наша рідна, К., 1971, стор. 29—30.

³ Максим Рильський, Ясна зброя, К., 1971, стор. 37—38.

І тому, коли я бачу,
як на небі туча *тучить*, —
душу всю мою озвучить
громом гніву — й на піддачу
блискавками *намогучить*.
(«Матері забуть не можу»)

Художньо виразною й вагомою у творах П. Тичини є група дієслів, утворених від іменників, з якими новостворені дієслова вживаються у тавтологічних сполуках: *туча тучиться, брови бровить, історію історять, жито жититься, бруньчать бруньки, мури мурити, дихнути дихом, грошинути за гріш, перезорюють зорі і под.*⁴

Напр.:

Бровить
свої тут *брови* вчений: на добро
трудящим він граматику готує.
(«А. Є. Кримський»)

Де хилилась вербичка у полі,
тем тепер паротягове депо.
Проходять рейки через поле,
летять, *історію історять*.
(«Мій друг робітник...»)

І от він вмер. І кажуть з сміхом:
«Тепер державам спокійніш;
дихнем хоч раз колишнім *дихом*,
грошнем свободоньку за *гріш*».
(«Ленін»)

Стилістично виразні й естетично досконалі новостворені слова П. Тичини, які становлять невід'ємну рису поетичної стилістики видатного поета-новатора, уже давно ввійшли до лексикона інших поетів — сучасників і наступників П. Тичини — М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка, М. Бажана та ін.

Так, плідним поштовхом для М. Рильського послужив неологізм П. Тичини *розкрилено*, ужитий у вірші «За всіх скажу...»:

Глибинами не втану, не змілію,
верхів'ями *розкрилено* росту.

М. Рильський, творчо скориставшись цим неологізмом, послуговується дієслівною категорією *розкрити*, *розкрилятися*:

Одчиню свою квартиру,
Розкрилю своє вікно,
Щоб дмухнуло свіжо й гірко
Ранку раннього вино.
(«При вікні»)

Синам, що віддають життя за отчий дім,
Що волю принесли крізь непроглядний дим,
Наш Київ Золоті *розкрилює* Ворота.
(«Києву»)

О мила, біла, сніжнокрила,

⁴ Ці неологічні словосполучення доповнюють собою ряд використаних П. Тичиною загальномовних тавтологічних сполучень: *клянема клятвою залізною, сталлю блиску насталуся, бризь... розбризувалась, топка топиться, хмарі хмарять хвилі, зелене зеленіє, переночують ніч*.

Ти прилетіла, прибула,
І руки навстіж *розкрилила*,
І шовк одкинула з чола.
(«Жага»)

Як синонімічну паралель до наявних у мові іменників *руїнник*, *руїнівник* П. Тичина створив за допомогою суфікса **-ач** слово *руйнач* (і похідне *руйнацький*). Ужиті ці новотвори у публіцистичних творах П. Тичини: «Ми особливо наголошуємо сьогодні на почутті гнів}, бо гнів Шевченка особливо цінний для нас зараз у боротьбі з бандитами-людоджерами, з розбійниками, *руйначами* культури» («Гнів Тараса»); «Запам'ятай же назавжди: волелюбний український народ ніколи тобі не простить твоєї *руйнацької* істерики» («Святотатці»). Стилістично виразний неологізм П. Тичини *руйнач* ввів у поетичний контекст М. Рильський:

Тепер, коли святу грозу гармати
Несуть на Захід і земля стріча
Достойну смерть убивці й *руйнача*, —
Ви, що вливали «Ніччю перед боєм»
Ослабим — міць, стократну міць — героям,
Прийміть од мене прості ці слова.
(«Олександрові Довженку дружнє посланіє»)

Творчій манері М. Рильського властиві, як відомо, літературні ремінісценції. Деякі з них взято і з творчості П. Тичини, зокрема з його поезії «Вітер»:

Ах,
нікого так я не люблю,
як вітра вітровіння,
його шляхи, його боління
і землю,
землю свою.
(«Вітер з України»)

М. Рильський творчо трансформує рядок П. Тичини «його шляхи, його боління» у вірші «Він наш», присвяченому Т. Шевченкові:

Ми *шлях його, його боління* знаєм:
Одним горів він і одним страждав.
І ту хатину, що ви звали раєм,
Він завжди, гнівний, пеклом називав.

Уже кілька десятиліть усіма мовами народів нашого Союзу звучить чудовий афоризм П. Тичини «*чуття єдиної родини*», в якому поет досяг неповторного втілення теми дружби народів, створив глибокозмістовний художній образ монолітної сім'ї народів-братів. Це поетичний символ тієї нової історичної спільності людей, ім'я якій — радянський народ.

М. Рильський, послуговуючись цим афоризмом, слушно звернув увагу на його широку популярність:

Крім господарських розрахунків, тут
є *почуття великої родини*, —
Слова, які ми звикли цитувать,
Уже й не називаючи Тичини.
(«Щедрість»)

Лише один раз у вірші «Слався» П. Тичина вжив іменник *випроміння*. Як видно з контексту, нове слово було спричинене швидше віршовим розміром, аніж вимогами змістового характеру:

Хай ти розум, хай зустріння
матер'яльних сил —

слався, вічне *випроміння*
людської краси!
(«Слався»)

У нових, похідних від *випроміння* словах ожили яскраві епітети М. Бажана. Пор.:

І разом з крихкою землею
Уважний копач підбирає
Малу п'ятикутну мідяшку,
емблему великих боїв.
Він знає, що знахід цей значить,
Що значить цей знак *випромінний*,
Ця зоряна мідна відзнака
міцних переможців-людей.
(«Сонце таке прозоре»)

Художньо-естетичну функцію виконують ці епітети і в перекладеній М. Бажаном поемі Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі»:

Діві сяйній, *випромінній* я відклав цей одяг в дар...

Не дивуйтеся, що нині я зітхатиму невпинно, —
Лик і стан його сіяє, наче сонце, *випромінно*.

М. Бажан використав також новотвір П. Тичини *чорнокрилля*. Цей образ має у «Золотому гомоні» Тичини символічне значення, уособлюючи темну ворожу силу, протиставлену світлій людській радості, щастю:

Чорний птах — у нього очі-пазурі! —
Чорний птах із гнилих закутків душі,
Із поля бою прилетів.
Кряче.
У золотому гомоні над Києвом,
Над всією Україною —
Кряче...
—Чого ж тобі треба тепер, о, бездушний пташе?
Говори!
—*Чорнокрилля* на голуби й сонце —
Чорнокрилля.

М. Бажан ужив це слово, як свідчить контекст, у відмінному емоціональному ключі, позбавивши його негативного забарвлення; у нього *чорнокрилля* — це символ жалоби, туги; траурна мелодія:

Ні, це не плач.
Не марний крик безсилля,
Не кволий зойк розтоптаних створінь,
Не розпачі безплідного свавілля, —
Це подвигу співуча тужна тінь.
Жалобний марш,
орлине *чорнокрилля*,
Що владним помахом розтяло далечінь.
І музика росте в суворому безмежжі,
І хвилями колише скорбну путь.
(«Пам'яті полеглих»)

Використовуючи Тичинині новотвори-епітети типу *залізно* («клянемося клятвою *залізно*»), М. Бажан послуговується словами *залізно*, *ранково*, *весняно* тощо, розвиваючи й

зміцнюючи тичининську традицію вживання аналогічних епітетів:

Вони (літаки. — *Ред.*) ідуть, гуркочучи *залізною*.

Пливуть суворо й впевнено вони.

Тебе вітають, молода Вітчизно,

Твої окрилені сини.

(«Зброя миру»)

Ще *ранково* рожевіє лід

Хрумтливої промерзлої Ушайки,

А вже повзуть з воріт і до воріт

Лабазницькі й шпигунські темні зграйки.

(«Безсмертя»)

Весняно пахнув степ. Блакитним цвітом рясту,

Як одсвітом небес, цвіли горби земні.

(«Батьки й сини»)

За зразком Тичининого *отаманити* («То тікаючи туманять королі й царі. То за ними *отаманяють* скрізь пролетарі») з'являються у творах М. Бажана (і не тільки в М. Бажана) відіменникові утворення типу *варначити*, *землячити* і под.:

—Книжки є інші.

—Тих не бачив.

Коли уральську мідь топив,

Коли за Яіком *варначив*,

Коли в хурдизі панській гнів.

(«Зустріч біля брами»)

А сам ти хто — мужицький син?

Кріпацька чорна кістка, значить?

Тож рід один і гнів один

Обох нас *дружить* і *землячить*.

Дай, брате, руку!

(«Біля Спаської вежі»)

Особливо багато запозичив від поезики П. Тичини видатний український радянський поет А. Малишко. Це, зокрема, такі характерні утворення, як *вітровіння*, *фіолет*, *незриданний*, *христовоскресний* та ін.: *Вітровіння* (у П. Тичини — «Нікого так я не люблю, як вітра *вітровіння*»):

Тривожне *вітровіння*

На трави киди тучі горобині

(«Лісник»)

Хай *вітровіння* несамовиті

Б'ються об тебе в лютих погрозах

(«Вікно»)⁵

Фіолет (у П. Тичини — «Охляло сонце. На будинках горить гарячий *фіолет*»):

⁵ В архіві П. Тичини зберігається зроблена ним виписка наведеної строфи із вірша А. Малишка «Вікно», в якій ужито новотвір *вітровіння*. П. Тичина також помітив і занотував використання цього слова В. Вільним:

І день пройде.

На тихім *вітровінні*,

Над вербами

Полине знову спів.

(«Люблю життя»)

І щебетали дощики захмарні
У фіюлетах сонця.
(«Пісня Максима Рильського»)

Незриданний (у П. Тичини — «Незриданними сльозами Тьмами Доц»...):

Не можу бачить, як людина плаче...
Не виношу сліз,
Скупих і незриданних в самотині...
(«Не можу бачить, як людина плаче»)

Христовоскресний (у П. Тичини — «Ходять по квітах, по росі. Очима чесними, Христовоскресними Поєми тчуть») — цей яскраво виражений іронічний епітет А. Малишко також уживає в іронічній функції:

Ні, як зберуться у ніч святкову,
Громом гуркочуть про рідну мову,
Про тиражі й віражі небесні,
Чарочки хилять христовоскресні...
(«В мене є друзі»)

Відомі неологізми П. Тичини *прозор*, *розпрозоритися*⁶ послужили творчим поштовхом і взірцем для А. Малишка у вживанні близькоспоріднених художніх засобів *прозоритися*, *запрозоритися*, *прозірний*, *прозорінь*:

В нас і сміх *прозорить*ся,
А що в них — то чмихи,
В нас дівчата — горлиці,
А у них — чувихи.
(«Памфлет»)

Де *прозорістю* взявся і камінь, і корінь,
Де від борозен чорних снується *прозорінь*,
У рентгенах від сонця, в симфоніях соку,
І душа *запрозорилась* в думу високу.
(«Соковиту, напоєну зеленню порість...»)

У стилістиці А. Малишка дуже відчутною є така виразна риса поезики П. Тичини, як творення відіменникових дієслів *кольоритися*, *прозоритися*, *відзорюватися*, *брунькувати*, *тінитися*, *весняніти*, *заіскрювати*, *в'юнитися* і под.:

*Прозорить*ся душа, і *кольорить*ся врода,
І поглядом весни затаєна природа
Охоплює твій шал і серця буйний біг,
Даруючи чуття мандрівок і доріг.
(«Задихав березняк зеленими устами»)

Все пливло, *кольорилось*, цвіло на обіді,
Чаркувались дерева й пісні світловиді...
(«Трисдність»)

Орел під сонцем тінь свою несе,
І *тінить*ся душа, дерева й трави.

⁶ Таких семантично споріднених слів у П. Тичини досить багато. До них, крім двох названих, належать ще й такі неологізми: *грозорря*, *прозорити*, *перепрозоритись*, *розпрозорений*, *сонцепрозор*, *стопрозор*, *прозоромука* тощо.

(«Тінь»)

А. Малишко, як і П. Тичина, творить тавтологічні сполуки типу *зерно зерніє, круча кручиться, віра віриться*, в основі яких лежать фольклорні та усно-народні зразки мовного вислову:

О рідна земле, в муках дорога,
Кохана в людях, холод чи юга.
Зерно зерніє, пахне зелень рути,
І довга дума мріється мені...
(«Сонети обухівської дороги»)

Завжди днями, як світ, зеленими,
Дурноголов росте під кленами,
Цвіль лягає, де *круча кручиться*,
До таланту злоба гадючиться.
(«Рядок про Довженка»)

П. Тичина поклав початок традиції творення і вживання епітетів-прислівників, утворених від відносних прикметників на зразок *виноградно, пшенично, пожежно-блискно-горобино* тощо. Пор. у В. Сосюри:

...з'явись нам *океанно*,
землі нової юний рух!
(«Чорні уривки»)

У А. Малишка:

Світанки в сурми грають *трубно*
І сушать ночі каламуть.
(«Чогось не вгледів наостанку»)

У І. Драча:

День одбіліє.
Ніч зачорніє.
Стане собору
Соборно, ніяково.
(«Собор»)

Неологізми П. Тичини відіграли і продовжують відігравати нині помітну роль у збагаченні й розвитку літературної мови, зокрема її поетичного стилю. «Новотвори — і свідомі і несвідомі, аби щасливі, — писав М. Рильський, — це живий фермент у мові, запорука її розвитку, цвіту й буйання»⁷ (підкреслення наше. — Г. К.). Можна без перебільшення стверджувати, що переважна більшість поетичних новотворів П. Тичини є саме такі, щасливі: адже вони міцно прижилися в поетичному лексиконі української радянської поезії.

⁷ Максим Рильський, зазнач. праця, стор. 201.